

نقش و کارکرد نگارگری در مشروعیت مذهبی حکومت ایلخانان با تأکید بر نمادهای شیعی در نگارگری‌های جامع‌التواریخ رشیدی و آثار الباقیه بیرونی

* حسین بهروزی‌پور

** سعید امیرحاجلو

چکیده

بسیاری از نگاره‌های دینی در نسخ خطی اوایل دوره ایلخانی به دلیل تعدد مذهب حاکمان، حاوی موضوعاتی درباره پیامبران و ادیان مختلف بود. در نیمه دوم عصر ایلخانی، موج جدید تشیع در میان حاکمان رواج یافت که متناسب با اهداف و اندیشه‌های سیاسی و حکومتی آنها بود. پرسش این است که نگارگری چگونه در پیشبرد اهداف ایلخانان برای مشروعیت‌بخشی به حکومت‌شان در ایران مؤثر بوده است؟ گردآوری داده‌ها، به روش اسنادی و روش پژوهش توصیفی - تحلیلی است و تحلیل‌ها به شیوه «تحلیل محتوا» و «مقایسه» صورت گرفته است. هدف از این مقاله، مطالعه ویژگی‌ها و مضامین شیعی در مکتب نگارگری ایلخانی (تبریز اول یا رشیدیه) و تبیین رابطه حاکمیت مشروع ایلخانان و نگارگری شیعی است. برپایه نتایج پژوهش، تمایلات و اندیشه‌های سیاسی، اجتماعی و دینی حکام ایلخانی در قالب نگاره‌های پیامبر^۱، ائمه^۸، احادیث غدیر، مباحله، رویدادها و نبردهای صدراسلام در نسخ جامع‌التواریخ و آثار الباقیه، با مضامین شیعی نمود یافته و در مشروعیت‌بخشی به حکومت ایلخانان مؤثر بوده است.

واژگان کلیدی

نگارگری مغول، مکتب نگارگری تبریز اول، مشروعیت، حکام ایلخانی، جامع‌التواریخ رشیدی، آثار الباقیه بیرونی.

hossienbehroozi@yahoo.com

saeed.hajloo@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۰/۱

*. کارشناس ارشد پژوهش هنر.

** استادیار دانشگاه جیرفت (نویسنده مسئول).

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۴/۲۷

طرح مسئله

در عصر ایلخانی برخلاف ادوار پیشین، شبیه‌سازی بزرگان دین در نگاره‌ها رواج یافت؛ زیرا تعدد مذهب و تغییر گرایش‌های دینی حاکمان، فضای باز مذهبی‌ای را پدید آورده بود و این فضا، به نگارگران جرئت خلق آثار را می‌داد که تا آن روز به دلیل منع مذهبی از آن بی‌بهره بودند.^۱ ایلخانان در آغاز حکومت، به علت غنای فرهنگ ایرانی - اسلامی ظاهراً از شعائر اسلامی و ایرانی پیروی کردند. این موضوع در سکه‌های نخستین ایلخانان مشهود است. چنان که بخشی از ادعیه و آیات قرآن در حاشیه یا متن سکه‌ها ضرب می‌شد. از زمان اولجایتو، نام و القاب سلطان، اغلب به فارسی نوشته شده است. بعد از گرویدن اولجایتو به تشیع، شعائر اسلامی در سکه‌های ایلخانی رواج بیشتری یافت. در این دوره نقر «شهادتین»، «علی ولی الله» و نام دوازده امام علیهم‌السلام بر سکه‌ها متداول شد.^۲ هنرمندان در این دوره، گرایش و ارادت به خاندان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، ائمه اطهار علیهم‌السلام به ویژه حضرت علی علیه‌السلام و همچنین آیات قرآنی، رویدادهای زمان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و معراج او را در آثار خود نشان دادند.^۳ در پی حمایت حاکمان ایلخانی، کتاب‌نگاری علمی و تاریخی رونق گرفت و نقاشی ایرانی منزلی ویژه یافت. یکی از کتاب‌های ارزشمند این دوره *جامع‌التواریخ* رشیدی است که در کارگاه ربع‌رشیدی در تبریز زیر نظر رشیدالدین فضل‌الله همدانی وزیر کارخان‌خان و اولجایتو کتابت شد. از دیگر کتب مصور این دوره *آثار الباقیه* ابوریحان بیرونی است.

هدف از این پژوهش، مطالعه ویژگی‌های نگاره‌های ایلخانی، به ویژه آثار نگارگری دوره غازان‌خان و اولجایتو در دو نسخه *جامع‌التواریخ* رشیدی و *آثار الباقیه* بیرونی و تبیین رابطه میان حاکمیت مشروع سلاطین ایلخانی و هنر نگارگری شیعی است. پرسش این است که نگارگری چگونه در پیشبرد اهداف ایلخانان برای مشروعیت‌بخشی به حکومت خویش در ایران مؤثر بوده است؟ بنابراین، به منظور تبیین تأثیر تفکر شیعه بر نگارگری مکتب مغولی و همچنین تأثیر نگارگری شیعی بر مشروعیت حکام ایلخانی، نگاره‌هایی از این دوره بررسی و تحلیل شده‌اند.

روش‌ها

داده‌ها در پژوهش حاضر به روش اسنادی گردآوری شده و پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی

۱. گری، نقاشی ایرانی، ص ۶۹

۲. سرفراز، سکه‌های ایران، ص ۲۱۷ - ۲۱۶.

3. Blair - Bloom, *the Mirage of Islamic Art: Reflections on the Study of an Unwieldy Field*, p. 177.

۱۴۵ □ بررسی تحلیلی مؤلفه‌های مهدی‌باوری زیدیان در قرن سوم هجری

صورت گرفته است. بر این اساس، تلاش شده با مطالعه چگونگی گرایش حکام ایلخانی به اسلام و تشیع و همچنین بررسی نگارگری ایلخانی به تحلیل نگاره‌های جامع‌التواریخ و آثارالباقیه پرداخته شود. تحلیل‌ها بر پایه «تحلیل محتوا» و «مقایسه» صورت گرفته و برای توصیف و تحلیل، در برخی نگاره‌ها علاوه بر مستندات تاریخی، از احادیث معروف پیامبر ﷺ و آیات قرآنی استفاده شده است. بدین منظور، دو نگاره از جامع‌التواریخ رشیدی و سه نگاره از آثارالباقیه بیرونی انتخاب، واکاوی و تحلیل شده است.

پیشینه پژوهش

صداقت و خورشیدی در مقاله «بررس مضمین مذهبی در نسخه خطی جامع‌التواریخ» به بررسی نگاره‌های مذهبی و داستان پیامبران از حضرت آدم تا پیامبر ﷺ از منظر زیبایی‌شناسی و محتوا پرداخته و اثرات چین و بیزانس بر نگارگری مغولی را تبیین نموده‌اند. به باور ایشان، بهره‌برداری پیامبر ﷺ در نگاره‌های دو نسخه جامع‌التواریخ دانشگاه ادینبرو و مجموعه ناصر خلیلی به صورت کامل و بدون پوشیه از عصر ایلخانی به بعد تجلی و گسترش یافته و قبل از ایلخانان به علت ممنوعیت نمایش سیمای پیامبران و ائمه رایج نبوده است.^۱ مرتضی افشاری در مقاله‌ای درباره مضمین قرآنی در نگارگری، به بررسی موضوعات دینی در نسخه ایلخانی آثارالباقیه بیرونی و نسخه رونگاری شده دوره صفوی می‌پردازد و نتیجه می‌گیرد که در تصاویر نسخه ایلخانی، نمادپردازی رنگ‌ها بیش از نسخه رونگاری شده صفوی است و اگرچه ترکیب‌بندی و طراحی چهره در نگاره‌های نسخه صفوی بهتر است، این موارد در نسخه ایلخانی تجریدی‌تر به نظر می‌رسند.^۲ مهناز شایسته‌فر و همکارانش در مقاله‌ای با موضوع «شمایل‌نگاری پیامبر ﷺ و مسیح ﷺ»، جایگاه پیامبران را در نقاشی مسیحی و نگارگری دوره ایلخانی واکاوی و مقایسه کرده‌اند. به زعم ایشان، اغلب نقاشی‌ها و نگاره‌های اسلامی از نقاشی بیزانس تأثیر پذیرفته و موضوعاتی در نگاره‌های بیزانسی همچون تولد و غسل مسیح، معراج و کشته شدن او، به گونه دیگری در نگاره‌های حضرت محمد ﷺ نمود یافته است.^۳

۱. صداقت و خورشیدی، «بررسی مضمین مذهبی در نسخ خطی جامع‌التواریخ»، *دوفصلنامه علمی - پژوهشی*

مطالعات هنر اسلامی، ش ۱۰، ص ۹۸ - ۷۷.

۲. افشاری، «روننگاری موضوع‌های قرآنی در نگارگری»، *فصلنامه نگره*، ش ۸ و ۹، ص ۶۵ - ۵۳.

۳. شایسته‌فر، کیان و شایسته‌فر، «بررسی موضوعات شمایل‌نگاری پیامبر اسلام ﷺ در نگارگری دوره ایلخانی و حضرت مسیح در نقاشی مذهبی بیزانس متأخر»، *مطالعات هنر اسلامی*، ش ۱۴، ص ۶۰ - ۴۱.

۱۴۶ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۹، زمستان ۹۷، ش ۳۳

در اغلب پژوهش‌های پیشین، نگاره‌هایی از دوره ایلخانی با نگاره‌های ادوار دیگر مقایسه شده یا الگوگیری آنها از نقاشی‌های ملل دیگر بررسی شده‌اند. بنابراین، در هیچ‌یک از این پژوهش‌ها به مسئله «مشروعیت بخشیدن» به سلطنت ایلخانان و تأثیر عقاید شیعی بر «مشروعیت» ایلخانان پرداخته نشده است. براین اساس، در مقاله حاضر، مضامین شیعی در نگاره‌های دو نسخه *جامع‌التواریخ* و *آثارالباقیه* مطابق با آیات قرآن و احادیث پیامبر ﷺ در منابع تشیع و تسنن بررسی شده است. همچنین، ویژگی‌های بصری این نگاره‌ها واکاوی شده و تأثیر این نگاره‌ها بر مشروعیت حکومت سلاطین شیعه‌شده ایلخانی تبیین شده است.

رویکرد اعتقادی و دینی ایلخانان و گرایش آنان به تشیع

در اوایل عصر مغول، دین و مذهب چنگیز خان مشخص نبود، اما به نوعی با سایر ادیان کنار می‌آمد.^۱ پنج نفر از سلاطین ایلخانی، به اسلام اعتقادی نداشتند و دوران دو نفر از آنان - ارغون خان و آباخان - روزگار سختی برای مسلمانان بود.^۲ با وجود این، در نیمه دوم استیلای ایلخانان بر ایران، اسلام مورد توجه حکام قرار گرفت. برخی معتقدند دلیل عدم تعصب ایلخانان به دین و مذهب خود این بود که دین اجدادی‌شان را در برابر اسلام و مسیحیت ضعیف می‌دیدند.^۳ بدین ترتیب، چهار حاکم، یعنی سلطان احمد (تگودار)، غازان خان، اولجایتو و ابوسعید، به اسلام روی آوردند. رشیدالدین فضل‌الله همدانی، مصلحتی بودن مسلمانی غازان خان را رد کرده و دینداری او را عمیق و قلبی دانسته است.^۴ اشارات او درباره زیارت‌های غازان خان از مزار امام رضا و ائمه دیگر علیهم‌السلام نشان از ارادت غازان به ائمه اطهار علیهم‌السلام دارد.^۵ در هر صورت، مسلمانی غازان خان در رشد و گسترش اسلام بسیار مؤثر بود. رسمی شدن اسلام، موجب تمرکز و وحدت اداری و سیاسی ایران شد و ارتباط سیاسی با دربار مغول به‌عنوان حکومت مرکزی قطع شد. از دوره غازان خان مرثیه و اشعار مذهبی در سوگ امام حسین علیه‌السلام رواج یافت که تجلی افکار شیعه بود. آنان با تشکیل مراسم عزاداری از گوشه‌نشینی خارج شده و آزادی تظاهر به عقیده یافتند.

۱. پورموسوی، سیاست‌های دینی مغولان و تأثیر آن بر ادیان و مذاهب؛ مطالعه موردی شیعیان ایران، ص ۵۶.

۲. بیانی، دین و دولت در ایران عهد مغول، ص ۴۲۶.

۳. مرتضوی، مسائل عصر ایلخانان، ص ۲۵۹.

۴. همدانی، تاریخ مبارک غازانی، ص ۱۶۶.

۵. همدانی، جامع‌التواریخ، ج ۲، ص ۱۳۵۹.

بررسی تحلیلی مؤلفه‌های مهدی‌باوری زیدیان در قرن سوم هجری □ ۱۴۷

غازان‌خان در سال‌های پایانی حکومتش خواجه سعدالدین ساوجی شیعی را در وزارت، شریک خواجه رشیدالدین همدانی نمود.^۱

از سوی دیگر، پس از سقوط بغداد، عده‌ای از عباسیان به مصر رفتند و در آنجا خلافت دیگری ایجاد کردند که تنها نقش مشروعیت‌دهنده به ممالیک مصر را داشت^۲ و سلاطین مملوکی برای کسب مشروعیت چاره‌ای جز تأیید خلیفه نداشتند.^۳ در نظر اهل سنت، در ایران نیز مشروعیت حکومت در گرو تأیید خلیفه عباسی مستقر در مصر بود. اما مغولان نمی‌خواستند تابع بازماندگان خلافتی شوند که توسط جدشان هلاکوخان منقرض شده بود.^۴ بنابراین ایلخانان نومسلمان درصد کسب مشروعیت از راه دیگری برآمدند که استقلال آنها را در برابر خلفای مصر و اتباع سنی آنها تأمین نماید. آن راه دیگر، گرایش به تشیع بود. پس از مرگ ناگهانی غازان‌خان، اولجایتو که مسلمانی حنفی بود، از سوی درباریان و صاحب‌منصبان به ایلخانی برگزیده شد.^۵ البته اولجایتو در ابتدا مسیحی بود، اما بر اثر نفوذ علمای حنفی خراسان، دین اسلام و مذهب حنفی را برگزید.^۶ اولجایتو در سال ۷۰۹ هجری به دلیل فرارسیدن سرمای زمستان، بدون همراهی درباریان سنی‌مذهب از سلطانیه به بغداد رفت. وی با تلاش شیعیان، به زیارت قبور ائمه علیهم‌السلام رفت و علامه حلی و خواجه اصیل‌الدین طوسی فرزند خواجه نصیر نزد سلطان آمدند و او را به تشیع علاقه‌مند ساختند^۷ و در پی آن اولجایتو، رسماً به مذهب تشیع درآمد.

مفهوم مشروعیت

مشروعیت در معنای «هماهنگی میان شیوه به قدرت رسیدن رهبران و زمامداران با نظریه‌ها و باورهای اکثریت مردم جامعه و پذیرش حق فرماندهی رهبران و وظیفه فرمانبری جامعه یا شهروندان» آمده است.^۸ هر حاکمیتی در چارچوب شرایط عصر خود اصول خاصی را به‌عنوان

۱. ترکمنی‌اذر، موقعیت شیعیان در دوره ایلخانان، ص ۱۳۶ - ۱۳۵.

۲. سیوطی، تاریخ الخلفاء، ص ۵۵۴.

۳. بارتولد، خلیفه و سلطان، ص ۱۵.

۴. لمبتون، نظریه‌های دولت در ایران، ص ۴۸ - ۴۷.

۵. القاشانی، تاریخ اولجایتو، ص ۹۶.

۶. اقبال آشتیانی، تاریخ مغول (تاریخ مفصل ایران و اوایل ایام تیموری)، ص ۵۲۶.

۷. همان، ص ۱۰۰ - ۹۹.

۸. ابوالحمد، مبانی سیاست، ص ۱۲۶.

۱۴۸ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۹، زمستان ۹۷، ش ۳۳

مبنای مشروعیت می‌پذیرد. مسئله مهم، توان تلفیق این اصول با شرایط مختلف است.^۱ حاکمان ایلخانی نیز با توجه به فضای فکری، فرهنگی، مذهب و سنت‌های حاکم در زمانه خویش، از شیوه‌های مختلفی برای مشروعیت‌بخشی به حکومتشان بهره بردند. یکی از این شیوه‌ها، بیان رویدادهای سیاسی و مذهبی در زندگی پیامبران و ائمه علیهم‌السلام بوده که در کتب تاریخی آن زمان همراه با نگاره‌هایی نمود یافته است. تأکید بر پایبندی به ائمه اطهار علیهم‌السلام یکی از مهم‌ترین شیوه‌ها برای کسب این مشروعیت بود.

هنر نگارگری در دوره ایلخانان

حکمرانان ایلخانی و وزیران ایرانی آنها، با حمایت از تصویرگری نسخه‌های خطی، موجب شکوفایی هنر «نگارگری» شدند؛^۲ تاجایی که از اواخر سده هشتم هجری، مکتب مشخص مغولان در نقاشی [مکتب تبریز اول یا رشیدیه] آشکار شد. این مکتب، نفوذ شیوه‌های مختلف ایرانی، عربی [عباسی] و چینی در قالب یک مکتب را نشان می‌دهد.^۳ رنگ‌بندی و چهره‌های چینی و استفاده از نقش اژدها از جمله تأثیرات هنر چین در این مکتب نگارگری است.^۴ پس از تثبیت حکومت ایلخانی، کارگاه‌های تولید نسخه‌های مصور تحت حمایت حکام، عمدتاً در مراغه و تبریز (پایتخت‌های ایلخانان) تشکیل شد و هنرمندان به مصورسازی کتاب‌های علمی و تاریخی پرداختند.^۵ علاقه‌مندی سلاطین ایلخانی به جاودان‌سازی نام خود، رویدادها، روابط ملل اروپایی و دربارهای مسیحی، ورود علوم و فنون چینی و مغولی به ایران، علاقه ایلخانان به دانستن تاریخ پیشینیان خود و همچنین فضل و اعتبار خاندان‌های جوینی و رشیدی در تاریخ‌نگاری از جمله عوامل گسترش علم تاریخ و نگارش کتب تاریخی بود. *جامع‌التواریخ* رشیدی را نخستین تاریخ عمومی جهان محسوب می‌دارند که در چند جلد تألیف شده است.^۶ این کتاب، با نظارت خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در کارگاه‌های ربع رشیدی تبریز تکوین یافت. *جامع‌التواریخ*، در برگزیده تاریخ ترکان و

۱. بیت‌هام، *مشروع‌سازی قدرت*، ص ۳۶.

۲. کارگر و ساریخانی، *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی ایران*، ص ۱۰۸.

۳. کنای، *نقاشی ایرانی*، ص ۳۰.

۴. پاکباز، *نقاشی ایرانی از دیروز تا امروز*، ص ۶۲.

۵. همان، ص ۶۰.

۶. اتینگهاوزن و همکاران، *فعالیت‌های فرهنگی و ادبی ایلخانان (سلسله‌های تاریخ ایران)*، ص ۱۵۱ - ۱۵۰.

بررسی تحلیلی مؤلفه‌های مهدی‌باوری زیدیان در قرن سوم هجری □ ۱۴۹

مغولان، یهودیان، خلفا، هندی‌ها و فرنگی‌هاست^۱ و در آن به بررسی سیر تاریخ از آدم علیه السلام تا آخرین سلاطین دوره ایلخانی پرداخته شده و متن آن با نگاره‌هایی تلفیق شده است. نگارش این کتاب در دوره اولجایتو به پایان رسید و اولجایتو آن را به نام غازان خان امضا نمود.^۲

در تصاویر جامع‌التواریخ، اسلوب هاشورزنی نقاشان چینی دوره تانگ، قلم‌گیری‌های زمخت و جامه‌پردازی بین‌النهرینی در دوره خلفای عباسی و پیکره‌های بلندقامت با الگوی بیزانسی^۳ به کار رفته است. با این همه، خصوصیات ایرانی در بسیاری از نگاره‌ها مشهود است.^۴ به بیان دیگر، نقاشان ایرانی تلفیق این عناصر غیرمتجانس را در پیش گرفتند. عناصری چون کادر افقی، نقوش طوماری نقاشی چینی، رنگ‌های محدود و ملایم، نوع خطوط در نقاشی بیزانس متأخر، توجه به پس‌زمینه، چهره‌هایی با استخوان‌بندی نژاد زرد، استفاده از خط به‌ویژه خطوط نه‌چندان ظریف، ترکیب‌بندی‌های استوار و ایستا از جمله این عناصر هستند.^۵

کتاب مصور دیگر این دوره، نسخه‌ای از آثارالباقیه اثر احمد خوارزمی مشهور به ابوریحان بیرونی است که با توجه به سبک نقاشی‌ها می‌توان گفت در پایتخت ایلخانی در اولین دهه از سده هشتم هجری تهیه شده است.^۶ عمده موضوعات این کتاب تاریخ ملل، ادیان و نجوم است. همچنین بخش‌هایی از زندگی حضرت محمد صلی الله علیه و آله و دیگر پیامبران در آن بازگو شده است.^۷ وجود پنج تصویر از رویدادهای زندگی پیامبر صلی الله علیه و آله در این کتاب باعث شده کل نگاره‌های کتاب در یک فضای اسلامی طراحی شوند. تصاویر رویدادهای زندگی پیامبر صلی الله علیه و آله در این کتاب با دقت زیاد گزینش شده تا بیانگر داستان زندگی و تأکیدی بر مهم‌ترین وقایع زندگی آن حضرت باشد. احتمالاً تصاویر موجود در این نسخه دیرین‌ترین تصاویر شناخته‌شده از پیامبر صلی الله علیه و آله است.

۱. بزند، هنر اسلامی، ص ۱۲۴ و ۱۴۰.

۲. شریف‌زاده، تاریخ نگارگری در ایران، ص ۸۵ - ۸۴.

۳. پیکره‌های بلندقامت از ویژگی‌های نقاشی در نخستین عصر طلایی هنر بیزانس از سده پنجم تا هشتم میلادی است؛ مانند پیکره‌های ژوستی نین و ملازمان در نقوش موزاییکی کلیسای سن ویتالیه از سده ششم میلادی. برای ویژگی‌های هنر بیزانس، (بنگرید به: آیت‌اللهی و بهشتی، بررسی سبک‌شناختی هنر شمایل‌نگاری بیزانسی، ص ۴۸ - ۳۹)

۴. پاکباز، نقاشی ایرانی از دیروز تا امروز، ص ۶۱.

۵. کنبای، نقاشی ایرانی، ص ۳۲.

۶. شایسته‌فر، معرفی نسخه خطی آثارالباقیه موجود در کتابخانه مدرسه شهید مطهری، ص ۳۰.

۷. بیرونی، آثارالباقیه، ص ۲۵.

۱۵۰ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۹، زمستان ۹۷، ش ۳۳
نگاره‌های این نسخه از آثار الباقیه به شیوه مکتب تبریز اول [همان مکتب مغول] کار شده و تأثیر نقاشی‌های چینی و بیزانسی در آنها آشکار است.^۱

بحث و تحلیل: تأثیر نگاره‌های شیعی در مشروعیت‌بخشی به حاکمان ایلخانی
در این مقاله، بحث و تحلیل درباره پنج نگاره از کتب جامع‌التواریخ رشیدی و آثار الباقیه بیرونی صورت گرفته که به دوره غازان خان و اولجایتو تعلق دارند. (تصاویر ۱ تا ۵) این نگاره‌ها در سه بخش تحلیل شده‌اند. در بخش نخست، شاخصه‌های مشروعیت سیاسی در این نگاره‌ها مطالعه شده و تأثیر نگاره‌ها در مشروعیت سیاسی تحلیل شده است. بخش دوم، تحلیل نگاره‌ها با هدف تبیین مشروعیت اجتماعی سلاطین و بخش سوم، تحلیل نگاره‌ها با هدف تبیین مشروعیت دینی و مذهبی است.

۱. تحلیل نگاره‌ها با هدف تبیین مشروعیت سیاسی

گرایش به تشیع در ایران، با تشکیل حکومت ایلخانان و پدیدآمدن برخی آزادی‌های مذهبی و فعالیت علما در عرصه دینی افزایش یافت. نفوذ خواجه نصیرالدین طوسی بر هلاکو، رشیدالدین فضل‌الله بر غازان خان و علامه حلی بر اولجایتو، از مهم‌ترین عوامل کاهش اقتدار سیاسی اهل سنت و افزایش اقتدار شیعیان است.^۲ با گرویدن غازان خان و سایر ایلخانان به اسلام و تشیع، حکومت آنها از فرمان‌برداری حکومت مرکزی مغولان در خان‌بالم‌رها و مستقل شد. غازان به دستور پدر همواره به دنبال تقویت آیین بودایی بود، ولی بعدها به این نتیجه رسید که با پذیرش شرایط جدید، موفقیت بیشتری خواهد داشت و به این دلیل دین خود را تغییر داد.^۳

غازان خان و برادرش اولجایتو به تاریخ و علوم، به‌ویژه علوم دینی و تأسیس کارگاه ربع‌رشیدی در تبریز برای انتشار کتب توجه ویژه‌ای نشان دادند و این اهتمام، با دیدگاه صلح‌جویانه سیاسی وزیرشان خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی همراه بود. شکوفایی علوم در عصر ایلخانی در ایران، ریشه در سیاست مذهبی ایلخانان داشت و با مسئله مشروعیت دولت ایلخانی مرتبط بود. اما برای نیل به این مشروعیت، چاره‌ای جز اسلام آوردن و شیعه‌شدن غازان خان و اولجایتو نبود. نگارگران ایرانی نیز از این موقعیت بهره برده و در بیان حقایق تشیع و بروز

۱. عکاشه، نگارگری اسلامی، ص ۱۱۲.

۲. لمبتون، نظریه‌های دولت در ایران، ص ۴۸ - ۴۷.

۳. اشپولر، تاریخ مغول در ایران، ص ۱۹۱.

۱۵۱ □ بررسی تحلیلی مؤلفه‌های مهدی‌باوری زیدیان در قرن سوم هجری

اعتقادات شیعی خود در نگاره‌های کتب، کوتاهی نکردند. پیرو آن، نقاشی مکتب مغول با حمایت خواجه رشیدالدین از تدوین جامع‌التواریخ، تحت‌تأثیر او قرار گرفت و به دستور وی، نسخ فارسی و عربی از این کتاب در دسترس دانشمندان قرار داده شد.^۱ این موضوع نشان می‌دهد که نگارگری و کتاب‌آرایی در آن عصر هم‌زمان با تاریخ‌نگاری در دستور کار قرار گرفت. نگارگران شیعی آزادی عمل زیادی در کارگاه ربع‌رشیدی پیدا کردند و همین امر یکی از عوامل مقبولیت و مشروعیت سیاسی حکام ایلخانی در ایران و سرزمین‌های دیگر شد.

نکته مهم در نگارگری ایلخانی، توجه به چهره‌نگاری انبیا و اولیاءالله است که برای نخستین بار در نگارگری اسلامی گسترش یافت. براین‌اساس، صحنه‌هایی مانند میلاد و معراج پیامبر ﷺ، وحی بر پیامبر ﷺ و پیامبر ﷺ و ابوبکر در راه مکه در کتاب جامع‌التواریخ نقاشی شد. همچنین در این کتاب، نگاره‌هایی از سیمای حضرت علی ﷺ به‌عنوان چهره‌ای تأثیرگذار و مهم در جریان تبلیغ اسلام و جنگ‌های میان مسلمانان و کفار ترسیم شده است. یکی از این نمونه‌ها، نگاره مأموریت حضرت علی ﷺ و حمزه عموی پیامبر ﷺ در جنگ بدر است. این جنگ نخستین جنگ میان مسلمانان و کفار قریش بود که در سال دوم هجری روی داد. نگارگر با تصویرگری سیمای حضرت علی ﷺ و حمزه سعی داشته نقش این دو شخصیت را در جنگ با کفار برجسته نماید. (شکل ۱) در حاشیه پایینی تصویر، توضیحاتی درباره پیش‌قدم شدن حمزه، حضرت علی ﷺ و عبیده آمده است. از لشکر قریش «عتبه بن ربیع»، «شبهه» و «ولید بن عتبه» پیش تافتند و از مسلمین هم‌اورد خواستند و رسول خدا ﷺ حمزه، عبیده بن حارث و علی ﷺ را به جنگ آنان فرستاد.^۲ به‌نظر می‌رسد کسی که در مرکز تصویر با دست به‌سمت چپ اشاره می‌کند، پیامبر ﷺ است. دو نفر سوار بر اسب در سمت راست تصویر، احتمالاً حمزه و علی ﷺ هستند.^۳

در نیمه دوم حکومت ایلخانان، با نفوذ وزرای شیعه در دربار، توجه حکام نومسلمان ایلخانی به تشیع بیشتر شد. به‌ویژه از عصر اولجایتو، با حضور علمای شیعه مانند علامه حلی، ملاحسن کاشی، سید تاج‌الدین آوجی و خواجه سعدالدین وزیر، مذهب شیعه بیش‌ازپیش تقویت شد.^۴

۱. اسون دیمانند، راهنمای صنایع دستی اسلامی، ص ۴۸.

۲. آیتی، تاریخ پیامبر اسلام، ص ۲۳۳.

3. Blair, A Compendium of Chronicles, p. 70.

۴. مکارم و همکاران، ریشه‌های تاریخی و روان‌شناسی اجتماعی تشیع در ایران: نقش علامه حلی در تشیع عهد ایلخانان، ص ۶۳.

۱۵۲ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۹، زمستان ۹۷، ش ۳۳

همچنین، آشنایی با حضرت علی علیه السلام و فداکاری‌ها و رشادت‌های ایشان به‌عنوان شخصیت دوم اسلام بعد از پیامبر صلی الله علیه و آله، راه را برای گرایش حکام ایلخانی به تشیع باز کرد. به‌نظر می‌رسد یکی از دلایل توجه نگارگران به رشادت‌ها، دلآوری‌ها و جنگاوری‌های حضرت علی علیه السلام مثلاً در *جامع‌التواریخ* رشیدی - و حمایت حکام ایلخانی از این نگارگری‌ها آن بود که حکام از تأثیر این نگاره‌ها بر مقبولیت و مشروعیت حکومت خود آگاهی داشتند. در شکل‌های ۱ و ۲ ضمن اینکه به نقش حضرت علی علیه السلام در جهادهای صدراسلام تأکید شده، جهاد سیاسی و دینی مسلمانان با کفار تصویر شده است.

شکل (۱): پیامبر صلی الله علیه و آله و حضرت علی علیه السلام و حمزه را به مأموریت در جنگ بدر می‌فرستد

جامع‌التواریخ رشیدی، ۷۱۴ ق، انجمن سلطنتی آسیایی در لندن^۱

افزون‌براین، رویدادها و صحنه جنگ‌های حکام ایلخانی پس از پذیرفتن دین اسلام و مذهب شیعه در کتب آن زمان به تصویر کشیده شده است. نگارگران کوشیده‌اند صحنه‌های جنگ حکام ایلخانی را به‌نحو محسوسی با صحنه‌های جهاد مسلمانان در صدراسلام برای حفظ کیان و قداست اسلام برابر بدانند. در شکل ۳ نگارگر، نحوه نشستن حضرت پیامبر صلی الله علیه و آله بر قالیچه را در حالتی باوقار و به‌گونه‌ای نقاشی کرده که به پستی تکیه داده و در مقابل فرستادگان مسیلمه کذاب قرار دارد. نگارگر با نشان دادن هیبت و قامت پیامبر صلی الله علیه و آله که از همه پیکره‌های موجود در نگاره به‌ویژه فرستادگان مسیلمه درشت‌تر است و با مصور کردن فرستادگان مسیلمه به‌صورت ایستاده و حالتی همراه با احترام در جلوی پیامبر صلی الله علیه و آله، از یک سو اهمیت پیامبر و یارانش را نشان داده و از سوی دیگر در صدد القای پابندی حکام ایلخانی به پیامبر و یار همیشه‌اش، حضرت علی علیه السلام بوده است.

۱. پوپ، سیری در هنر ایران، ج ۵، ص ۸۲۸.

بررسی تحلیلی مؤلفه‌های مهدی‌باوری زیدیان در قرن سوم هجری □ ۱۵۳

در شکل ۴ رویداد مباحله پیامبر ﷺ و اهل بیتش با مسیحیان نجران مصور شده است. مباحله به‌عنوان یک حادثه مهم سیاسی پس از هجرت پیامبر ﷺ به مدینه و تلاش ایشان برای سروسامان بخشیدن به اوضاع سیاسی قلمرو اسلام شناخته می‌شود. پیشنهاد مباحله به مسیحیان نجران دلیل روشنی بر حقانیت و صدق پیامبر ﷺ در ادعای رسالت است.^۱ همچنین، بسیاری از مفسران شیعه و سنی، این آیه را دلیل بر بزرگی شخصیت علی ﷺ و مشروعیت جانشینی او پس از پیامبر دانسته‌اند.^۲ بنابراین نگارگر با تصویرسازی این رویداد سیاسی در کتاب آثارالباقیه و تصویرگری حضرت علی ﷺ، حضرت فاطمه ﷺ و حسنین ﷺ به همراه رسول خدا ﷺ، به مشروعیت سیاسی جانشینی حضرت علی ﷺ به‌عنوان نزدیک‌ترین یار پیامبر ﷺ در چنین جریان سیاسی مهمی اشاره کرده و حمایت ایلخانان را از این رویداد سیاسی نشان داده است تا از طریق آن مشروعیت حکومت ایلخانان تضمین شود.

شکل ۵، به انتخاب حضرت علی ﷺ به‌عنوان وصی و معرفی ایشان توسط پیامبر ﷺ به مردم در غدیر خم اشاره دارد. در این نگاره، نگارگر با توجه به حدیث معروف پیامبر ﷺ در غدیر خم، مشروعیت سیاسی و مذهبی ولایت علی ﷺ و به‌حق بودن جانشینی او را مصور کرده است. بنابراین، با توجه به حمایت حکام ایلخانی از نگارگران و تولید این آثار در کارگاه متمرکز تبریز، می‌توان چنین پنداشت که این نگاره‌ها به‌عنوان ابزاری برای تبلیغ پایبندی حکام ایلخانی به پیشوای شیعیان، امام علی ﷺ و کسب مشروعیت سیاسی حکام عمل می‌نمودند.

۲. تحلیل نگاره‌ها با هدف تبیین مشروعیت اجتماعی

حمله مغولان به ایران، زمینه‌ساز پیدایش ناهنجاری‌های فرهنگی بود که نقش اساسی در بازتولید حکومت‌های استبدادی پادشاهان ایران ایفا نموده است.^۳ به‌گواهی منابع مکتوب، پس از حملات مغول، دوران سقوط پایه‌های اخلاقی در خانواده و جامعه ایرانی پدید آمد. رواج دروغ‌گویی، دورویی، خیانت و منازعات اجتماعی و خانوادگی از یکسو و رشد بزهکاری، روسپی‌گری، زن‌بارگی، غلام‌بارگی، مردبارگی و اعتیاد از سوی دیگر، در نتیجه ازهم‌گسیختگی تاروپود اجتماعی ایران در اثر حمله مغولان به ایران بوده است. عطاملک جوینی، وزیر هلاکو، از نخستین کسانی است که از فروپاشی اخلاق در

۱. نراقی، مباحله پیامبر ﷺ با مسیحیان نجران: علی ﷺ نفس پیغمبر ﷺ، ص ۸۸.

۲. همان، ص ۸۹.

۳. عدالت، فرضیه فاجعه‌زدگی: تأثیر پایدار فاجعه مغول در تاریخ سیاسی، ص ۲۵۳.

جامعه ایرانی خبر داده و صفات و ویژگی‌های اخلاقی جامعه ایران را نکوهش کرده است.^۱ این بحران‌ها، سرانجام حیات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی ایلخانان را به مخاطره افکند. همین امر یکی از دلایل گرایش غازان‌خان به اسلام و اجرای برخی اصلاحات در اواخر سده هفتم هجری بود.^۲ از سوی دیگر، در پی این آسیب‌های اجتماعی، عالمان شیعه با گسترش تشیع و تصوف، نفوذ بیشتری بر باورهای حکام ایلخانی یافتند و دیدگاه شیعه را درباره عدالت اجتماعی و ظلم‌ستیزی در نظر حکام ایلخانی پرورش دادند. همچنین، غازان‌خان و اولجایتو برای اقتدار حکومت و تثبیت سلطنت خویش به مشروعیت اجتماعی نیاز داشتند تا جامعه ایرانی آنها را به‌عنوان سالار پادشاهی برتر به رسمیت بشناسند. بدین ترتیب، حکام ایلخانی، مذهب شیعه را برای کسب مشروعیت اجتماعی و بهبود اوضاع جامعه ایرانی برگزیدند. از این‌رو تصویرسازی نگاره‌های پیامبر ﷺ، حضرت علی ﷺ و دیگر امامان در جامع‌التواریخ و آثار الباقیه، برای دستیابی به اهداف فوق آغاز شد. آنان ضمن پذیرش دین اسلام و مذهب شیعه، باورها و اعتقادات مردم را محترم دانسته و از این طریق برای پایان دادن به انحطاط اخلاقی و ناهنجاری‌های اجتماعی چاره‌اندیشی کردند. زیرا شیعیان، حضرت علی ﷺ را به‌عنوان اولین امام خود و طلایه‌دار عدالت در جهان اسلام بعد از پیامبر ﷺ می‌دانستند و به اصول عدالت و امامت به همراه اصول توحید، نبوت و معاد، به‌عنوان پنج اصل مهم دین اعتقاد داشتند.

همچنین، نگاره‌هایی درباره پیامبر ﷺ، حضرت علی ﷺ و حسنین ﷺ و نیز اسلام آوردن غازان‌خان در کتاب جامع‌التواریخ، نقش مهمی در تقویت پایگاه و مشروعیت اجتماعی حکام داشت. اغلب چهره‌ها در این نگاره‌ها، به شرق دور (خاستگاه مغولان) تمایل دارند. بدین ترتیب، با بهره‌گیری از الگوهای شرق دور در تصویرسازی رخسار پیامبر ﷺ و اولیاء دین و مذهب تشیع، در ذهن مردم نگرش نزدیک بودن حکام ایلخانی به خاندان پیامبر ﷺ نهادینه و کسب مشروعیت اجتماعی تضمین شد. در نگاره‌های بررسی‌شده در این پژوهش، لباس‌های پیامبر ﷺ و حضرت علی ﷺ و دیگر اولیا شیعه، از نوع لباس‌های حکام ایلخانی است تا بدین طریق، ضمن ارزش‌دهی به لباس ایلخانان، ارادت به پیامبر ﷺ و اولیاء شیعه در راستای جلب اعتماد جامعه ایرانی و کسب مشروعیت اجتماعی نشان داده شود.

۱. جوینی، *تحریر نوین تاریخ جهانگشای جوینی*، ص ۳۷ - ۳۶؛ جوینی، *تاریخ جهانگشا*، ج ۱، ص ۴.

۲. عدالت، *فرضیه فاجعه‌زدگی: تأثیر پایدار فاجعه مغول در تاریخ سیاسی*، ص ۲۳۷.

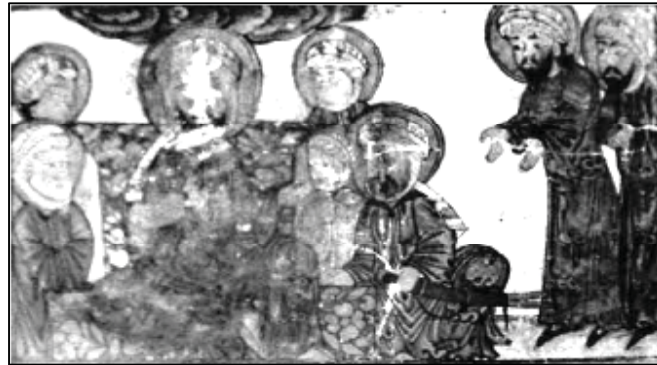
شکل (۲): جنگ بدر، جامع‌التواریخ رشیدی، ۷۱۴ هجری، موزه کتابخانه توبقایی استانبول^۱

در شکل ۲، نگارگر صحنه دیگری از جنگ بدر را در نسخه جامع‌التواریخ رشیدی مصور کرده است. این نگاره، نبرد تن به تن - قبل از نبرد عمومی - میان سه نفر از انصار و سه نفر از قریش را نشان می‌دهد. نگارگر با تصویرسازی حمزه، علی علیه السلام و عبیده، رشادت و دلآوری این جنگاوران را نشان داده است. پیکره سوار بر اسب در وسط نگاره، حضرت علی علیه السلام است که در پهلوانی و جنگاوری، نامی و بی‌نظیر بود. سیمای حضرت علی علیه السلام و پیکره‌های دیگر به صورت نیمرخ و با تأثیرپذیری از صورت‌های شرق دور تصویر شده است. در این نگاره از هاله دور سر پیکره‌ها خبری نیست، اما نگارگر، فضای پس‌زمینه را با ابرهای پیچک‌دار پوشانده است. همچنین، تصویر کردن روحیه رشادت و شهادت‌طلبی حضرت علی علیه السلام در نگاره‌ها نشانگر این اعتقاد در میان حکام ایلخانی است که هیچ شخصیتی مانند حضرت علی علیه السلام در جنگ‌های صدراسلام حضوری تعیین‌کننده نداشته است. این ویژگی‌ها در حضرت علی علیه السلام و اندیشه استقرار اسلام و پیروزی بر کفر و شرک، موجب شده تا بیشتر مورخان و راویان، درباره او و دلآوری‌هایش در جهاد علیه کافران صحبت کنند. از طرف دیگر، تصویرسازی سیمای حضرت علی علیه السلام و دیگر اولیای دین به صورت چهره‌های مغولی و با لباس‌های مخصوص ایلخانان، به جامعه چنین القا می‌کرد که لباسی که ایلخانان می‌پوشند، بر تن حضرت علی علیه السلام هم بوده است. این امر ضمن آنکه ارتباط حکام ایلخانی را با سلاله پاک پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام در نظر مردم جلوه‌گر می‌ساخت و بهترین ابزار برای تثبیت حکومت، کسب مشروعیت و پدید آمدن پایگاه اجتماعی مستحکم‌تر بود، خاطره یورش‌های چنگیزخان و جانشینانش و رعب و وحشت پدیدآمده در ذهن مردم را پاک می‌کرد.

1. www.ee.bilkent.edu.tr/~history/pers_II.html.

۱۵۶ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۹، زمستان ۹۷، ش ۳۳

نگاره دیگر، به داستان مسیلمه کذاب اشاره دارد. (شکل ۳) او در نامه‌ای خطاب به حضرت محمد ﷺ خود را پیامبر خدا و شریک پیامبر اسلام در حکومت و فرمانروایی دانست. در این نگاره، رویه‌رو شدن دو نفر از فرستادگان پیامبر دروغین با حضرت محمد ﷺ تصویرسازی شده است. در این اثر، ابر بالای سر پیامبر ﷺ جنبه نمادین دارد و حضرت علی در کنار پیامبر ﷺ نشسته است و امام حسن ﷺ به صورت ایستاده و امام حسین ﷺ به صورت نشسته میان پیامبر ﷺ و حضرت علی ﷺ نقاشی شده‌اند.

شکل (۳): رویه‌رو شدن فرستادگان مسیلمه کذاب با پیامبر ﷺ و یارانش، آثارالباقیه بیرونی، ۷۰۷ هجری^۱

در این اثر، نگاه حضرت علی ﷺ و حسنین ﷺ به پیامبر ﷺ است و فرستادگان در کنار و جدا از دیگران تصویر شده‌اند. هاله دور سر پیکره‌ها، از نشانه‌های بارز مکتب مغولی است. نگارگر در طراحی شخصیت‌ها با بزرگ نمودن پیامبر ﷺ، برتری ایشان را نسبت به فرستادگان پیامبر دروغین به تصویر کشیده است. دو نفر سمت راست کوچک‌تر ترسیم شده و حضرت علی ﷺ در مقابل حضرت رسول ﷺ، روی قالیچه در جلو نقاشی شده است. رنگ سبز در پیراهن پیامبر ﷺ نشانگر اهمیت این رنگ در هنر اسلامی به‌ویژه نگارگری شیعی است. این رنگ در اسلام نماد صلح است و صحنه را روحانی کرده است. با توجه به حدیث «مَنْزِلَةٌ عَلَيَّ مِنْ رَبِّي، كَمَا نَزَلَتْ عَلَى رَسُولِي»^۲ که ابوبکر از پیامبر ﷺ روایت کرده، حضور صمیمانه علی ﷺ در کنار پیامبر ﷺ در مجالس، گویای این است که حضرت رسول ﷺ نسبت به

۱. افشاری، رونگاری موضوع‌های قرآنی در نگارگری، ص ۵۹.

۲. مقام و منزلت علی ﷺ نسبت به من، همانند منزلت من نسبت به پروردگام است. (مجلسی، بحارالانوار، ج ۳۸، ص ۲۹۸)

بررسی تحلیلی مؤلفه‌های مهدی‌باوری زیدیان در قرن سوم هجری □ ۱۵۷

نزدیکان خود و به‌ویژه علی علیه السلام به‌عنوان یاور خود توجهی ویژه داشت. تصویرسازی صحنه‌هایی مانند فرستادگان مسیلمه کذاب در دوران پیامبر صلی الله علیه و آله و نمایش حضرت علی علیه السلام و حسنین علیهم السلام در کنار پیامبر صلی الله علیه و آله در مجلسی مهم، به جامعه چنین القا می‌کرد که حکام ایلخانی مانند غازان خان و اولجایتو به تاریخ سیاسی و اجتماعی اسلام و حوادث زمان پیامبر صلی الله علیه و آله و محبوبیت علی علیه السلام و فرزندانش در نزد پیامبر صلی الله علیه و آله توجه نموده‌اند. همچنین، نگارگر در این نگاره سعی داشته علاوه بر نمایش رویدادی تاریخی و سیاسی، مشورت پیامبر صلی الله علیه و آله با نزدیکان خود را به‌عنوان ویژگی اجتماعی بودن حاکم جامعه اسلامی متذکر شود. در این نگاره نیز لباس‌های ایلخانی و تصویرسازی چهره‌ها به شیوه مغولی، انگیزه نگارگر را برای پیشبرد اهداف حکام ایلخانی و نیل به مشروعیت اجتماعی در جامعه ایرانی تشدید کرده است. این رویداد یک حادثه دینی و مذهبی نیز تلقی می‌شد که نگارگر شیعه با توجه به آن و براساس اشارات منابع تاریخی و با در نظر گرفتن سخنان پیامبر صلی الله علیه و آله به فرستادگان مسیلمه کذاب، مشروعیت دینی و مذهبی حکام ایلخانی را در میان شیعه و سنی مصور کرده است.

براساس نگاره ۱، نگرش نگارگر درباره مشورت پیامبر صلی الله علیه و آله با نزدیکان خود قابل فهم است. نگارگر در این نگاره، رویدادهای میدان جهاد مسلمانان علیه کفار را نشان داده است. از این‌رو فراخوانده شدن حضرت علی علیه السلام و حمزه توسط پیامبر صلی الله علیه و آله را برای مشورت و فرستادن آن دو بزرگوار به مأموریت در جنگ با کفار به نمایش گذاشته است. در این تصویر، علاوه بر مشارکت نظامی، نوعی اتحاد و مشارکت اجتماعی نیز نشان داده شده است.

به همین ترتیب، شکل‌های ۴ و ۵ نیز بر تقویت مشروعیت اجتماعی ایلخانان در جامعه ایرانی اثرگذار است. در تصویر ۴، اجتماع خانوادگی پنج تن آل‌عبا به‌عنوان یک نظام اجتماعی برای حل مشکلات اساسی جامعه مدنی شکل گرفته تا ضمن تقویت برتری دین اسلام بر دین مسیحیان نجران، بر راست‌گویی پیامبر صلی الله علیه و آله تأکید نماید. همچنین نگارگر در این نگاره با تصویرسازی حضرت فاطمه علیها السلام پشت سر پیامبر صلی الله علیه و آله و همراه خانواده‌اش، جایگاه اجتماعی زن عرب را که قبل از اسلام در جامعه عرب تعریف نشده بود، به زبان تصویر بیان کرده است. در شکل ۵ نیز نگارگر سعی داشته ضمن بیان اعتقادات شیعه، به مدد حدیث غدیر خم، مشروعیت جانشینی علی علیه السلام بعد از پیامبر صلی الله علیه و آله را یادآوری کند. نگارگر شیعه با این کار علاوه بر دستیابی به مقصود خویش، حکام ایلخانی را در راستای کسب پایگاه و مشروعیت اجتماعی یاری رسانده است.

۳. تحلیل نگاره‌ها با هدف تبیین مشروعیت دینی

پس از استقرار ایلخانان در سده هفتم هجری، علمایی نظیر خواجه نصیر طوسی و علامه حلی، معارف

۱۵۸ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۹، زمستان ۹۷، ش ۳۳

تشیع را به صورت محتوایی در ایران شکل دادند. پس از آن با اسلام آوردن غازان خان و شیعه شدن اولجایتو، راه برای رشد تشیع در ایران فراهم شد.^۱ غازان خان تحت تعالیم دین بودا، دارای اعتقادات بودایی قوی بود. بودا معتقد بود که نباید مذهب خود را ارج نهاد و آیین‌های دیگر را محکوم و مذموم شمرد. این تعالیم بودا، وی را فردی بی‌تعصب پرورد. از سوی دیگر بودا راهنمای انسان برای رسیدن به آرامش و صلح بود و این با روحیه مغولان سازگاری نداشت؛ زیرا اسلام جهاد را برای پیشبرد اهداف خود لازم می‌داند و مفهوم جهاد با روحیه غازان مطابقت بیشتری داشت تا به قلمروهای وسیع‌تری برسد.^۲ به نظر می‌رسد حاکمان ایلخانی بدون توجه به احکام شرع اسلامی درباره منع تصویرگری چهره، به‌ویژه تصاویر اولیاءالله، دستور به نگارش کتب مصور همچون *جامع‌التواریخ* و *آثار الباقیه* همراه با نگاره‌هایی با مضامین تاریخی و دینی دادند.^۳ ظاهراً ایلخانان برای نخستین بار، ترسیم تصاویر پیامبر ﷺ را جایز شمردند و (شاید) قصد آنان القای این بود که آنها به یک سلسله اسلامی نسب می‌رسانند.^۴

حکام ایلخانی ایران برای ادامه زمامداری و مشروعیت حکومت خود، علاوه بر پذیرش اسلام، به سایر مذاهب و ادیان به دیده احترام می‌نگریستند؛ زیرا براساس یاسای چنگیزی، هیچ دینی بر دیگر ادیان ارجح نبود.^۵ آنان باید در برابر اتهامات حکومت‌های دیگر و نامشروع خواندن دولتشان از سوی مغولان دیگر، برای مسئله مشروعیت دینی خود چاره‌اندیشی می‌کردند. بنابراین تساهل مذهبی حکام ایلخانی که ناشی از عدم تقیید به مذهبی خاص بود، مهم‌ترین دلیل پیشرفت تشیع در دوره غازان خان و اولجایتو شمرده می‌شود. در پی آن، شیعیان که در چند سده مورد ستم و سخت‌گیری عوامل قدرت قرار داشتند، فرصتی مناسب برای عمل به اعتقادات دینی خود یافتند.

در نگاره بعدی از نسخه *آثار الباقیه*، پیامبر ﷺ در سمت راست با هاله‌ای دور سر و حسین ﷺ نیز با هاله دور سر در دو سوی پیامبر تصویرسازی شده‌اند. (شکل ۴) در پشت سر پیامبر ﷺ، حضرت فاطمه ﷺ با روبندی بر چهره مشخص است. نگارگر در این تصویر، اهمیت و نقش زن را در اسلام و در رویدادهای سیاسی، اجتماعی و مذهبی در زمان پیامبر ﷺ به تصویر کشیده است. شرکت حضرت فاطمه ﷺ در مراسم مباہله، نشان‌دهنده بزرگی و شخصیت والای ایشان و قرب و منزلت او در درگاه

۱. عرفان، *شمایل‌نگاری در هنر تیموری و صفوی هنر شیعی*، ص ۴۱.

۲. بیانی، *دین و دولت در ایران عهد مغول*، ص ۴۴۳.

۳. شایسته‌فر و همکاران، *بررسی موضوعات شمایل‌نگاری پیامبر اسلام ﷺ در نگارگری دوره ایلخانی و ...*، ص ۴۲.

۴. عکاشه، *نگارگری اسلامی*، ص ۳۱.

۵. رضوی، *مسلمانی خوانین مغول بر پایه زمینه‌های اسلام‌پذیری ایلخانان*، ص ۴۷.

بررسی تحلیلی مؤلفه‌های مهدی‌باوری زیدیان در قرن سوم هجری □ ۱۵۹

خداوند است. بنابراین دعا یا نفرین ایشان نیز در روز مباحله به اذن خداوند مستجاب می‌شد. در کنار حضرت فاطمه علیها السلام، حضرت علی علیه السلام در سمت راست تصویر ایستاده است. با استناد به آیه مباحله، واژه «انفسنا» در این آیه، به حضرت علی علیه السلام اشاره دارد و منظور از «نفس» این است که علی علیه السلام مثل و مانند پیامبر صلی الله علیه و آله است.^۱ همین‌طور بر طبق آیه «أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمَّنْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يُهْدَىٰ فَمَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ»^۲ از انطباق جمله «انفسنا» به «علی علیه السلام» می‌توان پلی به سوی ولایت و امامت زد و در موضوع این نگاره، ولایت به‌حق حضرت علی علیه السلام را هم ثابت کرد. در دو طرف پیامبر صلی الله علیه و آله نیز حسنین علیهما السلام مصور شده‌اند تا بزرگی و منزلت آل عبا در درگاه خداوند تأکید شود. بنابراین، پیامبر صلی الله علیه و آله در این نگاره به همراه خانواده خود نقاشی شده و از دیگر نزدیکان پیامبر صلی الله علیه و آله کسی حاضر نیست. نگارگر با این کار علاوه بر نمایش واقعه مباحله، باورها و اعتقادات شیعه را براساس مدارک مستند با مضامین مذهبی در نسخه نفیسی چون آثارالباقیه رقم زده و مانوس بودن پیامبر صلی الله علیه و آله با آل عبا و برحق بودن علی علیه السلام را بیان کرده است. درحقیقت نگارگران، رویداد تاریخی و مذهبی‌ای را به تصویر کشیده‌اند که از وجه سیاسی و اجتماعی نیز برخوردار است. در اینجا نگارگر به اصل واقعه وفادار بوده و جریان مباحله را با توجه به متن کتاب به شیوه‌ای بیان کرده که در راستای مشروعیت دینی و مذهبی حکام ایلخانی و پیشبرد اهداف آنها باشد.

شکل (۴): نمایندگان مسیحیان نجران و آل عبا، آثار الباقیه بیرونی، حدود ۷۰۷ ق، نسخه متأخر بر پایه نسخه ادینبورگ، کتابخانه ملی پاریس^۳

۱. نراقی، مباحله پیامبر صلی الله علیه و آله با مسیحیان نجران: علی علیه السلام نفس پیغمبر صلی الله علیه و آله، ص ۹۵.
۲. آیا کسی که هدایت به حق می‌کند برای پیروی شایسته‌تر است یا آن کس که خود هدایت نمی‌شود مگر هدایتش کنند؟ شما را چه می‌شود؟ چگونه داوری می‌کنید؟ (یونس (۱۰): ۳۵)
۳. پوپ، سیری در هنر ایران، ج ۵، ص ۸۲۵.

نگاره آخر مربوط به واقعه غدیر خم است. در این نگاره به فضای پس‌زمینه توجه کمتری شده، پیکره‌ها در فضای تصویری به‌صورت ایستا طراحی شده و به تضاد تاریک و روشن اهمیت داده شده است. همچنین ابر بالای سر پیامبر ﷺ، تمرکز تصویر را بر ایشان بیشتر نموده و مجموعه این تدابیر برای تأکید بر شخصیت پیامبر ﷺ اندیشیده شده است. در این نگاره به فضا سازی خط افق و جزئیات محیطی توجه ویژه شده است. چنان‌که نگارگر، برای برجسته‌شدن شخصیت پیامبر ﷺ، قبای ایشان را روشن و عبا را تیره نموده و انتخاب پس‌زمینه روشن و تیرگی لباس علی ﷺ، تأکید بسیاری بر هر دو شخصیت دارد. شیوه طراحی محاسن سیاه و عمامه یا دستار سفید پیچیده بر سر، شاخصه نگارگری دوره ایلخانی است. (شکل ۵) ابن‌شاهین در کتاب *شرح مذاهب اهل السنة* پس از بیان حدیث غدیر در اشاره به حقانیت علی ﷺ چنین گفته: «این حدیث غریب اما صحیحی است که حدود صد نفر که عشره مبشره هم در میان آنهاست، نقل کرده‌اند. علی به این فضیلت یگانه شده است؛ به‌گونه‌ای که هیچ‌کس در این فضیلت با او برابر نیست»^۱. در بالای نگاره، این حدیث سرنوشت‌ساز نوشته شده است.

در این نگاره پیامبر ﷺ دست چپش را بر کتف راست حضرت علی ﷺ قرار داده و او را جانشین خود معرفی می‌کند. این نگاره بیانگر گسترش تفکر شیعه در نیمه دوم حکومت ایلخانان است و حقیقت جانشینی و ولایت علی ﷺ بعد از پیامبر ﷺ را به‌عنوان اصل مهم اعتقادی شیعه با حدیثی معروف بیان می‌کند که مورد توجه حکام ایلخانی نیز قرار گرفته است. از سوی دیگر ایلخانان، باید از نظر جامعه ایرانی، حاکمان مغول سرزمین‌های دیگر و حاکمیت عباسیان مصر مشروعیت می‌یافتند. تأکید بر آیات و روایاتی مانند تعیین جانشین پیامبر ﷺ و حدیث غدیر، (شکل ۵) حوادثی مانند جنگ بدر، نامه پیامبر دروغین یا مسیلمه کذاب و مباحله پیامبر ﷺ با مسیحیان نجران، برهانی قاطع بر تلاش ایلخانان برای کسب مشروعیت دینی و مذهبی است. همچنین در این نگاره‌ها، رشادت و دلاوری علی ﷺ نیز به‌عنوان یار همیشگی پیامبر ﷺ مصور شده است. از این‌رو در نسخه‌های متعدد جامع‌التواریخ و آثار الباقیه، نبردها و صحنه‌های پیروزی ایلخانان نشان داده شده تا نبرد این حاکمان را نبردی دینی و مذهبی جلوه دهند. در نتیجه این رویکرد، نگارگر با تصویرسازی احادیث شیعه و شعائر مذهبی در نسخ خطی، به ترویج تشیع و تلاش برای مشروعیت‌بخشی به ایلخانان تازه شیعه‌شده پرداخته است. بنابراین، بعد از گرویدن سلاطین به تشیع، تحت نفوذ رشیدالدین فضل‌الله و دیگر بزرگان در دربار ایلخانان، بیان موضوع

۱. ابن‌شاهین، *شرح مذاهب اهل السنة و معرفة شرائع الدین و التمسک بالسنة*، ج ۱، ص ۱۰۴.

۱۶۱ □ بررسی تحلیلی مؤلفه‌های مهدی‌باوری زیدیان در قرن سوم هجری

مقبولیت و مشروعیت حکام، از طریق تهیه نسخ خطی در تعداد زیاد و توزیع آن در میان دوستان و دانشمندان و حکام سرزمین‌های دیگر میسر بود.

شکل (۵): پیامبر ﷺ علی را جانشین خود اعلام می‌کند، آثارالباقیه بیرونی، نسخه متأخر بر اساس نسخه ادینبورگ، کتابخانه ملی پاریس^۱

نتیجه

مطالعه نگارگری ایلخانان، نشان از تأثیر مذهب شیعه در اعتقادات نگارگران و محتوای نگاره‌ها دارد و مضامین نگاره‌ها در آن دوره، پذیرش تشیع از سوی ایلخانان و مشروعیت بخشیدن به حاکمیت ایلخانان را به همراه داشته است. ارائه مضامین مذهبی در نگاره‌های کتب دوران ایلخانی، پیوند عمیق هنر و مذهب را با سیاست و حاکمیت مشروع در آن زمان نشان می‌دهد. همچنین مطالعه این آثار نشان می‌دهد حاکمیت جانشینان چنگیز در ایران، در نهایت با پذیرفتن دین اسلام و مذهب تشیع از سوی حکام در نیمه دوم سلطه ایلخانان همراه بود و این مقوله توجه به آموزه‌های دینی و شعائر مذهبی تشیع، توجه و حمایت از نگارگران شیعه و فراهم کردن زمینه رشد را برای نگاره‌هایی با مضامین شیعی در کتب آن زمان همراه داشت. از سوی دیگر، نگارگران با آزادی عمل بیشتر، با نشان دادن روحیه جنگاوری، شهادت‌طلبی و

۱. پوپ، سیری در هنر ایران، ج ۵، ص ۸۲۵.

۱۶۲ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۹، زمستان ۹۷، ش ۳۳

رشادت بزرگان و اولیای دین چون حضرت علی علیه السلام در راه حفاظت از دین اسلام، نمایش سیمای مبارک پیامبر صلی الله علیه و آله و دیگر اولیاءالله با چهره مغولی و تصویرسازی آنان با لباس‌های مغولی برای القای ارتباط حکام ایلخانی با سلاله پاک پیامبر صلی الله علیه و آله در ذهن مردم، مشروعیت آنان را برجسته کردند.

توجه به آیات قرآنی و احادیث چون آیه مباحله و حدیث غدیر خم و تصویر کردن آن در نگارگری، تصویرسازی حوادث تاریخی مانند جنگ بدر یا مجلس فرستادگان مسیلمه کذاب و پیامبر صلی الله علیه و آله و یارانش موجب شد تا تشیع به‌عنوان رکن اساسی در نظام حکومت ایلخانی، مشروعیت سیاسی، اجتماعی، دینی و مذهبی را در نیمه دوم سلطه بر ایران، برای حاکمان پدید آورد. این مسئله نشان‌دهنده تأثیر مذهب شیعه و اعتقادات نگارگر بر نگاره‌های جامع‌التواریخ و آثارالباقیه و در پی آن، بر حکام ایلخانی است.

این نگاره‌ها که در کارگاه‌های کتاب‌نگاری در زمان ایلخانان مغول و به دستور رشیدالدین فضل‌الله همدانی وزیر غازان و اولجایتو به تعداد زیاد و به زبان‌های فارسی و عربی تهیه می‌شد، در دسترس دانشمندان سرزمین‌های دیگر نیز قرار می‌گرفت تا همگان مشروعیت و رسمیت حاکمیت ایلخانان را بپذیرند. اگرچه خلق این نگاره‌ها در نسخ خطی جامع‌التواریخ و آثارالباقیه در پیشبرد اهداف حکام ایلخانی برای دستیابی به مشروعیت سیاسی، اجتماعی و دینی - مذهبی مؤثر بود، اما همین امر در دوره‌های بعد نیز ادامه پیدا کرد و سبب گسترش مذهب شیعه در اواخر دوره تیموری و صفوی شد.

منابع و مأخذ

۱. آیت‌اللهی، حبیب‌الله و طیبه بهشتی، «بررسی سبک‌شناختی هنر شمایل‌نگاری بیزانسی»، مجله هنرهای زیبا، شماره ۵۲، صفحات ۴۸ - ۳۹، ۱۳۹۱.
۲. آیتی، محمدابراهیم، تاریخ پیامبر اسلام، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۹.
۳. ابن‌شاهین، عمر بن احمد بن عثمان، شرح مذاهب أهل السنة و معرفة شرائع الدین و التمسک بالسنن، ج ۱، مصر، مؤسسه قرطبه، ۱۴۱۵.
۴. ابوالحمد، عبدالحمید، مبانی سیاست، تهران، توس، ۱۳۷۳.
۵. اتینگهاوزن و همکاران، فعالیت‌های فرهنگی و ادبی ایلخانیان (سلسله‌های تاریخ ایران)، ترجمه و تألیف یعقوب آژند، تهران، مولی، ۱۳۸۳.

- ۱۶۳ □ بررسی تحلیلی مؤلفه‌های مهدی‌باوری زیدیان در قرن سوم هجری
۶. اسون دیماندا، موریس، *راهنمای صنایع دستی اسلامی*، ترجمه عبدالله فریار، چ ۳، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
۷. اشیولر، برتولد، *تاریخ مغول در ایران*، ترجمه محمد میرآفتاب، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۰.
۸. افشاری، مرتضی، «روننگاری موضوع‌های قرآنی در نگارگری»، *فصلنامه نگره*، شماره ۹ - ۸، صفحات ۶۵ - ۵۳، ۱۳۸۷.
۹. اقبال آشتیانی، عباس، *تاریخ مغول (تاریخ مفصل ایران و اوایل ایام تیموری)*، تهران، چاپ خورشید، ۱۳۷۶.
۱۰. بارتولد، ولادیمیر، *خلیفه و سلطان*، ترجمه سیروس ایزدی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۷.
۱۱. برند، بابارا، *هنر اسلامی*، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۳.
۱۲. بیانی، شیرین، *دین و دولت در ایران عهد مغول*، چ ۲، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۰.
۱۳. بیتهام، دیوید، *مشروع‌سازی قدرت*، ترجمه محمدعابدی اردکانی، یزد، دانشگاه یزد، ۱۳۸۲.
۱۴. بیرونی، ابوریحان، *آثارالباقیه*، ترجمه اکبر دانا سرشت، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۷.
۱۵. پاکباز، روئین، *نقاشی ایرانی از دیروز تا امروز*، تهران، انتشارات زرین و سیمین، ۱۳۸۴.
۱۶. بوپ، آرتور ایهام، *سیری در هنر ایران*، زیر نظر یعقوب آژند، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.
۱۷. پورموسوی، سید محمدعلی، «سیاست‌های دینی مغولان و تأثیر آن بر ادیان و مذاهب؛ مطالعه موردی شیعیان ایران»، *فصلنامه علمی - تخصصی تاریخنامه خوارزمی*، سال اول، شماره ۳، صفحات ۸۹ - ۵۱، ۱۳۹۳.
۱۸. ترکمنی آذر، پروین، «موقعیت شیعیان در دوره ایلخانان»، *شناخت*، شماره ۳۱، صفحات ۱۴۲ - ۱۲۷، ۱۳۸۰.
۱۹. جوینی، عطاملک، *تاریخ جهانگشا*، تهران، زوار، ۱۳۸۵.
۲۰. جوینی، عطاملک، *تحریر نوین تاریخ جهانگشای جوینی*، تصحیح منصور ثروت، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲.

- ۱۶۴ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۹، زمستان ۹۷، ش ۳۳
۲۱. رضوی، سیدابوالفضل، «مسلمانی خوانین مغول بر پایه زمینه‌های اسلام‌پذیری ایلخانان»، *فصلنامه پژوهش‌نامه تاریخ اسلام*، شماره ۱۱، صفحات ۴۷ تا ۷۳.
۲۲. سرفراز، علی‌اکبر و فریدون آوزرمانی، *سکه‌های ایران*، تهران، سمت، ۱۳۸۷.
۲۳. سیوطی، جلال‌الدین، *تاریخ الخلفاء*، تحقیق قاسم اشماعی و محمد العثماني، بیروت، دار القلم، ۱۴۰۶.
۲۴. شایسته‌فر، مهناز و کنایون کیان و زهره شایسته‌فر، «بررسی موضوعات شمایل‌نگاری پیامبر اسلام ﷺ در نگارگری دوره ایلخانی و حضرت مسیح در نقاشی مذهبی بیزانس متأخر»، *مطالعات هنر اسلامی*، شماره ۱۴، صفحات ۶۰ - ۴۱ - ۱۳۹۰.
۲۵. شایسته‌فر، مهناز، «معرفی نسخه خطی آثار الباقیه موجود در کتابخانه مدرسه شهید مطهری»، *دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، سال سوم، شماره ۶، صفحات ۴۲ - ۲۵ - ۱۳۸۶.
۲۶. شریف‌زاده، عبدالمجید، *تاریخ نگارگری در ایران*، تهران، حوزه هنری، ۱۳۷۵.
۲۷. صداقت، فاطمه و زهرا خورشیدی، «بررسی مضامین مذهبی در نسخ خطی جامع‌التواریخ»، *دوفصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی*، شماره دهم، صفحات ۹۸ - ۷۷ - ۱۳۸۸.
۲۸. عدالت، عباس، «فرضیه فاجعه‌زدگی، تأثیر پایدار فاجعه مغول در تاریخ سیاسی، اجتماعی و علمی ایران»، *مجله بخارا*، سال سیزدهم، شماره ۷۷ و ۷۸، صفحات ۲۶۲ - ۲۲۷ - ۱۳۸۹.
۲۹. عرفان، محمد، «شمایل‌نگاری در هنر تیموری و صفوی هنر شیعی»، *کتاب ماه هنر*، شماره ۹۱ و ۹۲، صفحات ۴۴ - ۴۰ - ۱۳۸۵.
۳۰. عکاشه، ثروت، *نگارگری اسلامی*، ترجمه غلامرضا تهامی، تهران، حوزه هنری، ۱۳۸۰.
۳۱. القاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد، *تاریخ اولجایتو*، به اهتمام مهین همبلی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸.
۳۲. کارگر، محمدرضا و مجید ساریخانی، *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی ایران*، تهران، سمت، ۱۳۹۰.
۳۳. کنبای، شیلا، *نگارگری ایرانی*، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران، مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۸۹.
۳۴. گری، بازل، *نقاشی ایرانی*، ترجمه عربعلی شروه، تهران، عصر جدید، ۱۳۶۹.
۳۵. لمبتون، آن، *نظریه‌های دولت در ایران*، ترجمه چنگیز پهلوان، تهران، کتاب آزاد، ۱۳۵۹.

- ۱۶۵ □ بررسی تحلیلی مؤلفه‌های مهدی‌باوری زیدیان در قرن سوم هجری
۳۶. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، *بحار الانوار*، ج ۳۸، الناشر، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ ق.
۳۷. مرتضوی، منوچهر، *مسائل عصر ایلخانان*، ج ۲، تبریز، آگاہ، ۱۳۷۰.
۳۸. مکارم، بهارم، میر محمود سید و لیلو و نیلوفر علیائی، «ریشه‌های تاریخی و روان‌شناسی اجتماعی تشیع در ایران»، *فصلنامه تحقیقات جدید در علوم انسانی*، شماره ۱۹، صفحات ۷۵ - ۱۳۹۶، ۶۳.
۳۹. نراقی، علی اصغر، «مباهله پیامبر ﷺ با مسیحیان نجران، علی ﷺ نفس پیغمبر ﷺ»، *مجله پژوهش دینی*، شماره ۳، ص ۹۸ - ۷۲، ۱۳۸۰.
۴۰. همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، *تاریخ مبارک غازی*، به اهتمام کارل یان، اصفهان، پرسش، ۱۳۶۸.
۴۱. همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، *جامع التواریخ*، تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، ج ۲، تهران، البرز، ۱۳۷۳.
42. Blair, Sheila and Jonathan Bloom, *the Mirage of Islamic Art*, Reflections on the Study of an Unwieldy Field, the Art Bulletin, Vol. 85, No. 1, p. 152-184, 2003.
43. Blair, Shila, *A Compendium of Chronicles*, London, Oxford University Press, 1995.
44. <http://www.ee.bilkent.edu.tr/~history/pers-II.html>

